

ПЕЧЕНІГИ ТА ПОЛОВЦІ В КАРПАТО-ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XII СТ.

Стаття присвячена вивченню соціально-політичної історії кочівників у Карпато-Причорноморських землях у XII ст. Поетапно розглядається міграція тут різних кочівних племен – печенігів, торків-огузів та половців, їх вплив на історичну ситуацію в регіоні. Вивчається характер взаємовідношень кочівників з малочисельним осіло-землеробським автохтонним населенням Галицького Пониззя, а також з окремими групами напівкочівників – чорними клобуками, дикими половцями, бродниками. Встановлюється крайня нестабільність історичної ситуації в районі за досліджуваний період.

Ключові слова: історико-географічна структура, Пониззя, Подунав'я, бродники, берладники, кочівники.

Статья посвящена изучению социально-политической истории кочевников в Карпато-Причерноморских землях в XII в. Поэтапно рассматривается передвижение здесь различных кочевых племен – печенегов, торков-огузов и половцев, их влияние на историческую обстановку в регионе. Изучается характер взаимоотношений кочевников с немногочисленным оседло-земледельческим автохтонным населением Галицкого Понизья, а также с отдельными группами полукочевников – черными клобуками, дикими половцами, бродниками. Устанавливается крайняя нестабильность исторической обстановки в регионе в исследуемый период.

Ключевые слова: историко-географическая структура, Понизье, Подунавье, бродники, берладники, кочевники.

The article is dedicated to social-political history of Nomades in Karpathians – Black-Sea Region in XII century. The movement of different nomadic tribes such as pechenegi, toroki-jgusi and polovtsi and their influence on history of the region is considered stage by stage. The character of relationships among nomads and not-numerous settled native population busy with agriculture of Galitsky Ponizje and also with different groups of semi-nomades such as chorni clobuki «wild polovtsi» and brodniki is studied. The extreme historical instability of the studied region of that period is defined.

Key words: historical-geographical structure, Ponizje, Bas-Danube, brodniki, berladniki, nomads.

Метою даної статті є узагальнення всієї сукупності історико-археологічних відомостей про ступінь кочівників в XII столітті в Південно-Західній Україні.

У XI ст. в історичній Ателькузі (степові землі між Дніпром та Прутом) почався певний спад активності кочівників. Не виключено, що саме після нього осіло-землеробське населення з заходу знову займає частину Прутсько-Дністровського межиріччя. Археологічні пам'ятки цього часу тут відомі [1], але все ж таки печеніги і торки були хоча і послабленою, але реальною силою Ателькузи. Не випадково, що зацікавлений у їх подальшому послабленні теребовльський князь Василько Ростиславович постійно підтримував союз з половцями, беручи участь з ними в поході

проти Угорщини, на ляхів, а також безпосередньо проти печенігів у 1091 р. [2].

Так чи інакше, але половецький натиск був недостатнім для того, щоб витіснити печенігів і торків з українських степів. Частково оминаючи Карпатські гори з півдня і з півночі, половецькі орди проникли до Угорщини [3], але основна їх маса, судячи з усього, повернулася до дніпровських кочувань, звільнивши західну частину Ателькузи від залишків печенізько-торського населення. Своєю участю в «різанині» біля Левуніона половці розрубали вузол соціально-економічних і політичних протиріч, які накопичилися на зіткненні двох світів – кочового та осіло-землеробського, різко зав'язаних переходом печенігів Тираха через Дунай; цим вони зупинили навалу сельджуків зі сходу та хрестовий похід із

заходу. Візантійська імперія отримала тимчасову можливість подальшого існування в статусі незалежної. У степах Південно-Західної України і Галицького Пониззя наступила відносна стабілізація. Половці ж, які були на табірній стадії кочування, поводили себе на заході Ателькузи і на Дунаї так, як і на кордонах з Руссю – здійснювали набіги на території, які захоплювали тільки для тимчасового кочування.

Таким чином, присутність половців у Нижньому Подунав'ї з 70-х рр. XI ст. була, як видно, практично постійною, хоча і відображається в джерелах у вигляді повідомлень про короткочасні масові набіги на землі Болгарії і Візантії. Між тим, в історіографії загальноновизнано, що володарювання тут половців було безперечним, достатньо міцним і продовжувалось аж до татаро-монгольської навали [4].

І дійсно, питання про володарювання половців у степах Північно-Західного Причорномор'я і в Подунав'ї в кінці XI ст. – першій половині XIII ст., могло вважатися вирішеним, якби не наявні протиріччя писемних свідчень, які не завжди співпадають з результатами археологічних досліджень. З одного боку, облік і картографування поховальних пам'яток кочівників цього періоду показують, що «типово половецькі» за типологічними характеристиками обряди тут присутні [5], а деякі автори вбачають у цих археологічних матеріалах осідання куманів-половців в Прутсько-Дніпровському межиріччі в X-XII ст. і пізніше. При цьому, на початок XIII ст. половців тут більше, ніж інших етнічних груп [6]. Однак слід констатувати, що уявлення про населення південно-західної частини степової України до монголо-татарської навали, які склалися за різними джерелами, є неповними, а, головне, суперечливими. Розглянемо деякі з них.

За наявними відомостями, ми не маємо повного уявлення про внутрішнє і міжнародне становище Карпато-Дунайських земель протягом більш, як двох століть до монголо-татарської навали, вважає П.Ф. Параска [7]. Складається враження, що господарсько-економічна і політична історія кочівників була тісно пов'язана з Давньоруською державою, а з середини XII ст. – з Галицько-Волинським князівством [8], а також з Угорщиною, Болгарією, Візантійською імперією. Кордони і території, які займали різні держави і народи, тут також не завжди чіткі і по-різному вказуються в джерелах [9].

За даними арабських та італійських джерел (І.М. Коновалова) відомостей про входження Карпато-Дунайських земель і степової зони Північно-Західного Причорномор'я в межі Половецької землі, а також про присутність тут половців-кочовиків немає.

Між тим, в історіографії утвердилася думка про появу і розселення половців у Подністров'ї та Нижньому Подунав'ї вже в другій половині XI ст. Так, К.В. Кудряшов вважав, що вони в XI-XII ст. займали територію степу від Волги до Дунаю [10].

З цим погодився Г.О. Федоров-Давидов, який локалізував один із центрів половецьких веж у Чорноморській луці (вежі «лукоморських» та «подоунайських» половців) і знайшов тут археологічні старожитності половців, хоча, «чисто» половецьких поховань на його думку, тут все ж таки немає, та й чисельність їх невелика [11]. Автори «Археології Румунії» відмічають відсутність у степах Південно-Західної України пам'яток, які з повним правом можна було б приписати половцям [12].

За даними П. Діакону, який вивчав історію нашого регіону за писемними, археологічними і топонімічними матеріалами, присутність половців в районі Дунаю аж до 1159 р. безперечна. На деякий час центр половецького розселення зміщується до Дніпра, але з кінця XII – початку XIII ст. половці знову стають міцною силою в районі Нижнього Подунав'я [13]. Автор впевнений, що автохтонне (чи романізоване, на його думку) населення тут або злилося з кочівниками, або мирно з ними співіснувало, що, зрештою, забезпечило відступ у середині XII ст. загальної маси половців на схід. Такий симбіоз не дозволяв Галицько-Волинському князівству надійно утримувати в своїх політичних кордонах землі по Пруту і Дністру до Нижнього Дунаю – Галицьке Пониззя.

Ще раніше Ф.І. Успенський, який не мав сумніву в тому, що половці населяли Подністров'я та Нижнє Подунав'я, зробив спробу визначити етапи їх розселення. Він показав переміщення в XII ст. з південно-європейських степів до Дунаю і за Дунай половецьких улусів на терени Молдавії, Валахії і Прикарпаття [14].

С.О. Плетньова вважає, що кочівля половців знаходилась на схід від Дніпра, і їх поява в районі Нижнього Дунаю була тимчасовою і епізодичною, оскільки пов'язана з вторгненням у межі Візантійської імперії. Посилення Придунайських половців у середині XII ст. відмічено В. Сомсаном та В. Спінеєм [15]. Є відомості писемних джерел про їх знаходження в складі війська Івана Берладника, хоча, можливо, що Берладник привів «диких половців» з верхів'я Південного Бугу [16]. На мапі половецьких об'єднань, складеній С.О. Плетньовою, кордони Дешт-і-Кипчаку не виходять західніше Інгульця та Південного Бугу [17]. Отже, це питання достатньо складне і запутане. Так, Г.Ф. Чеботаренко стверджує, що присутність у X ст. половців у Дністровсько-Прутському межиріччі мала місце і що вони у XIII ст. тут навіть утворюють Західний половецький союз [18]. М.В. Бібіков вбачає постійну присутність половців, чи як їх в джерелах називають «придунайські вовки» або «скіфи», у Подунав'ї з середини XII ст. [19]. Дійсно, «... половці-кумани в XII столітті успадковували ім'я скіфів, що у XI столітті належало винятково печенігам» [20]. На Дунаї, за писемними та археологічними джерелами, справи йшли саме так, хоча, і не без складнощів [21].

Сказане добре ілюструється історією про останній печенізький набіг на Візантійську імперію через Дунай в 1121-1122 рр., коли «скіфи» переправилися через Істр і спустошили фракійські землі. Так почалась війна Іоанна II Комніна з задунайськими кочівниками, яка закінчилась повною поразкою останніх. Завжди вважалося, що кочівниками, які постійно турбували Візантію при Іоанні були печеніги. З часом таке твердження втратило категоричність. Так, М.М. Фрейденберг [21] і П. Діакону стверджували, що це були половці. На думку М.Б. Бібікова [22] складність питання знаходиться в багатозначному змісті етноніму «скіфи», яким у візантійських джерелах називають кочівників, які вторглися до Візантії близько 1122 р. Ми вже звертали увагу, що візантійські автори в ті часи називали скіфами різні етнічні групи. Д. Моравчик також вважав, що етнонім «скіфи», яким називають кочівників, що вдерлися тоді в межі імперії, може означати як печенігів, так і гузів чи навіть куманів [23].

Вислови Д.А. Расовського з цього питання також не вичерпні. З одного боку, він вважав, що у війні з візантійцями при Іоанні II брали участь печеніги, а з іншого, вважав, що з кінця XI ст. половці витісняють всіх інших кочівників не тільки з південноукраїнських степів, але й з Подунав'я [24]. В. Златарски, на відміну від П. Діакону, зауважив, що і після поразки в 1091 р. біля Левуніону чисельність печенігів зменшилася в причорноморських степах [25]. При цьому він вважав, що колишньої політичної сили на початку XII ст. печеніги не мали і були в сильній залежності від торків, а потім і від половців. Відмітимо, як курйозну, думку Н. Бенеску про те, що «скіфи» у візантійських джерел Подунав'я – це румуни, нащадки римських колоністів з областей лівого та правого берегів Дунаю [26].

В.Г. Васильєвський ще на початку XX ст. століття однозначно вказував на близькість печенігів, гузів, половців та інших кочівників, перш за все, за спільністю мови та способу життя. На його думку, всі їх дії слід розглядати в плані однієї загальної політики всіх тюркських племен [27]. Навпаки, М.В. Бібіков вважав, що відомості Васильєвського скоріше свідчать про постійну роздробленість дій і ворожнечу окремих етнічних груп кочовиків [28]. Д.А. Расовський за іншими, більш «північними» матеріалами, також був впевнений у непримиренній ворожнечі між половцями, з одного боку, і печенігами і торками-гузами, з іншого. Про дуже велику різницю між печенігами та куманами-половцями свідчать матеріали дослідження Я.Н. Любарського [29] та В.А. Арутюнової [30].

Отже, очевидна, необхідність залучення нових джерел, зокрема археологічних. Серед них особливе місце займають кам'яні статуї – важливий елемент культу предків. Картографування цих пам'яток вказує на відносно довготривале перебування значної кількості половців на певній території. [31]. Приналежність кам'яних

статуй половцям вважається доведеною. Нова інтерпретація писемних джерел і вивчення ареалів поширення кам'яних статуй половців привели С.О. Плетньову до необхідності уявлень про межі Половецького степу. На її думку, самим західним пунктом, де знаходились половецькі вежі та кочівля, могли бути Дніпровські луки, а прикордонною річкою – можливо, річка Івля (Інгuleць), яку літописці називають половецькою [32]. Західніше Інгuleця, де кам'яних статуй немає, не було і постійних половецьких веж. Тут, тобто на «старій» території Ателькузи, кочували з другої половини XI ст. витіснені сюди печеніги та гузиторки.

На півночі Подністрів'я та Побужжя витіснені сюди «дикі половці» опинились пов'язаними з подіями середини XII ст., які знаходилися в складі військ Івана Берладника. У XII ст. території теперішніх Молдови і Бессарабії входять до складу Галицького князівства, давньої Червоної Русі. Володіння Галицького князя Ярослава Осмомисла простяглися до самого Дунаю.

Насправді, Андронік Комнін, який з'явився у Галицькому князівстві в 1164 р., не зустрівся в Подунав'ї з половцями. Також, зовсім непомічене половцями візантійське військо в 1166 р. атакувало Угорщину з боку Чорного моря. Зрозуміло, що в 60-ті роки XII ст. у районі Дунаю не було значущих половецьких сил. Залишки «диких» половців у військах Берладника, які прийшли з верхів'я Південного Бугу і Дністра, були малочисельні, або відійшли на схід після його загибелі. У такому випадку набіг половців у 1148 р. на Візантію, коли грецьке військо їх наздогнало та розбило на лівому березі Дунаю всього лише епізод, у якому брали участь подніпровські половці, для яких походи на Візантію, були, мабуть, звичайною справою.

Повертаючись до набігу 1121-1122 рр. «скіфів» на Візантію, відмітимо, що у свій час Д.А. Расовський пов'язував його з втечею з Русі в тому ж році печенігів, торків – «осколків печенігів, змушених втікати від Володимира» [33]. З цією думкою погоджується і М.В. Бібіков [34]. Він вважає, що повідомлення візантійських хронік про останню печенізько-візантійську війну, безумовно, співставляються з короткою згадкою Іпатіївського літопису про участь групи печенігів при князі Володимирі і витіснення печенігів і гузів з території Київської Русі. Це позначилось на подіях Південно-Східної Європи, куди просувались залишки цих кочових племен [35].

І відомості писемних джерел, і висновки, які торкаються локалізації половецьких кам'яних статуй, дають підстави вважати, що майже чи не до кінця XII ст. знаходження половців у степах між Бугом і Дунаєм було епізодичним: в основному, це набіги придністровських половців за Дунай, а також участь «диких» половців у військових походах Івана Берладника. Основну масу кочового населення колишньої Ателькузи знову склали витіснені сюди печеніги та торки.

Внутрішній рух кочових мас в Ателькузі проходив тепер у залежності від їх взаємовідносин з Руссю; печеніги та торки Поросся, Подністров'я та Нижнього Подунав'я пов'язані спільною історичною долею. Ймовірно, час може характеризуватися як «демографічний оптимум», який коливався в залежності від періодичної зовнішньої активності Київського і Галицького князівств на півночі, половців на сході, і відображався в таких випадках в неактивності кочівників Нижнього Подунав'я.

Цю тезу підтверджують поховальні пам'ятки XII ст. Кількість таких поховань кочовиків, датованих XII ст. за обрядом і інвентарем є незначною – 26 поховальних комплексів [36]. Всі поховання одиничні. Однак, і така кількість вказує на велику розмаїтість типів поховальних споруд і обрядів, порівняно з X-XI ст. Варіативність спостерігається в конструкціях могил, в орієнтуваннях поховань, в типах інвентарю. На лівобережжі Нижнього Дністра з'являються поховання зі східним орієнтуванням небіжчиків, а також з похованням коня в могилі цілою тушею – половецькими рисами обряду. «Старі» типи поховань – із західним орієнтуванням – зберігаються при ускладнених конструкціях могил. Ці зміни, безумовно, пов'язані з появою нового половецького населення. Проте, половецьких могил, на захід від Дністра, немає [37].

Типи поховань, залишені кочовиками XII ст. на лівобережжі Дністра – це фактично модифіковані печенізько-торські поховання, подібні до залишених в Пороссі печенігами, торками, берендеями. Присутність таких типів пам'яток дозволяє припустити, що печенізько-торське населення відійшло не тільки в Поросся, але й у Подністров'я і було подібне «чорним клобукам». Видно, і в Подунав'ї було те ж саме. Відомі вказівки джерел на те, що печеніги і торки часто використовувалися на імператорській службі після їх участі в битві біля Левуніона 1091 р., а також після розгрому біля Верої в 1122 році [38]. Збережені «чисті» печенізькі комплекси XII ст. можуть слугувати цьому археологічним підтвердженням. Очевидно, печеніги і торки, які переходили на службу до візантійської армії, і які склали в ній особливі підрозділи [39] ще довгий час виконували в імперії функції, схожі з роллю чорних клобуків у Київській Русі.

Археологічні спостереження для степів Південно-Західної України в XII ст. чітко показують, що печенізько-торське населення до кінця XII ст., було не тільки більш численним, ніж половецьке, але й значно різновидним за складом [40]. Епізодичні проникнення половецьких великих орд за Дунай, зафіксовані археологічно. Можна зробити висновок, що присутність половців тут була не настільки помітною. Писемні джерела не свідчать про політичне та кількісне переважаання половців у XII ст. у межиріччі Дністра і Дунаю. Більшість одиничних поховальних пам'яток цього часу, які можна віднести

до половецьких, знаходяться на схід від Дністра, на Тираспольщині.

Отже, за археологічними даними майже чи не для всього XII ст. у степовій зоні Південно-Західної України половецькі об'єднання, які перейшли, ймовірно, до другої стадії кочування, були зосереджені на схід від Інгульця і походи подніпровських половців на Дунай (іноді масові) були епізодичні. Основну частину «старої» Ателькузи населяли печеніги та торки, які ще знаходилися на табірній стадії кочування через загальну нестабільність внутрішньополітичних обставин – принаймні, вони залишили після себе одинокі могили. Процес етнокультурної дифузії, який проходив тут в умовах суттєво половецького впливу не змінив табірний господарський ладу кочівників. Центр кочувань в Ателькузі, за археологічними спостереженнями, поступово сформувався на лівобережжі Нижнього Дністра, в районі теперішньої Тираспольщини, біля самої зручної та безпечної переправи через Дністер. Перебуваючи на табірній стадії кочування, печеніги та торки тут чутливо реагували на порушення «демографічного оптимуму», як з боку Русі, так і з боку половців, що і визначало їхню поведінку на Дунаї. Особливо чітко це проявилось під час останньої візантійсько-печенізької війни 1121-1122 рр. і в подальшому істотно не порушилося до останньої чверті XII ст. Набіги кочівників за Дунай у 1140-70-х рр. зустрічаються порівняно рідше [41]. Військова активність до кінця століття посилювалась, походи на захід почастішали, що і порушило цю хитку рівновагу в печенізько-торському середовищі.

З кінця 70-х і до середини 80-х рр. XII ст. візантійські автори не повідомляють про кочівників у Причорномор'ї. Перші відомості про них з'являються в зв'язку із визволенням Болгарії від візантійського володарювання. Багато дослідників пов'язують цих кочівників з половцями, хоча в більшості джерел їх, як і раніше, називають «скіфами» [42]. На думку М.В. Бібікова, під етнонімом «скіфи» у візантійських джерелах періоду останньої чверті XII – початку XIII ст. йдеться про половців – учасників руху Петра і Асеня і походів Калояна. Аналіз цим автором локалізації подій не дозволяє говорити про широкий територіальний обсяг міграції кочівників до Подунав'я до 80-х рр. XII ст. [43].

У кінці XII – на початку XIII ст. половці (кумани) все частіше фігурують в ролі постійних учасників подій у Подунав'ї і на Балканах. У 1184 р. половці допомагають візантійцям у боротьбі з хрестоносцями [44]. Виступаючи на боці болгарських повстанців у 1190 р., половці сприяють розгрому візантійських військ Ісаака Ангела. Сфера спільних дій половців з болгарами розповсюдилась практично на всю територію між Дунаєм і Балканами [45]. У 1204-1205 рр. кумани разом з влахами і болгарами у складі військ Калояна брали участь у визволенні Болгарії, у боротьбі проти латинян, причому значну ударну

силу в битві біля Адріанополя проти Балдуїна складала половецька кіннота. Через п'ять років загопи трьох половецьких ватажків воюють з угорським військом, яким керував Коміт Іоакім, що прийшов на допомогу повсталому у Відні Борилі [46]. Відомо також, що в 1211 р. угорський король розміщував у південно-східній частині Трансильванії («Земля Бирси») тевтонських рицарів. У їхні обов'язки входила охорона східних та південно-східних кордонів Угорського королівства від вторгнень половців, які згадуються в угорських та папських документах аж до монголо-татарської навали і ще ціле століття після нього.

Таким чином, постійна присутність половців з кінця XII ст. у районі Нижнього Дунаю, біля південно-східних кордонів Угорського королівства, є досить очевидною. Та обставина, що в 1211 р. тевтонські рицарі стояли на південно-східній частині Трансильванії, побічно вказує і на тодішнє західне місцезнаходження половців – Нижньодунайська рівнина, включаючи землі, що знаходяться при впадінні в Дунай Серету та Пруту.

У сукупності джерела вказують на відносно постійну і значну концентрацію половецького населення в районі Нижнього Дунаю тільки в кінці XII – на початку XIII ст. Відсутність тут кам'яних половецьких статуй спонукає П.Ф. Параску стверджувати про поселення тут «диких» половців, які таких пам'яток не залишили [47]. Їх об'єднання склалися з сімей і родів з різних орд та були об'єднані не за кровним принципом, а на основі васально-ієрархічних відносин [48]. Ці об'єднання почали формуватися з середини XII ст. [49], і просування їх на захід від Дністра в другій половині XII ст. як наслідок подій у внутрішніх

районах Половецького степу. Саме тому в останній третині XII ст. виникають великі половецькі союзи на чолі з відомими своєю силою і військовою активністю ханами. Території половецьких союзів С.О. Плетньова простежує як за розподілом і розміщенням кам'яних статуй, так і за писемними джерелами. Верхньодністровські «дикі» половці, вперше згадані в Іпатіївському літопису під 1146 р. у зв'язку з їх походом на Галич і походами Берладника, у другій половині XII ст. кочували в районі степового коридору в межах річки верхів'їв Південного Бугу і Дністра, біля південних окраїн Галицького князівства [50]. Бродники незмінно брали участь в міжусобних війнах руських князів. Очевидно, саме половці, будучи нібито західним «внеском» із Дешт-і-Кіпчака, але не маючи можливості знаходитися в демографічно напруженій Ателькузі, змушені були перекочувати на північ, де ще були нерозділені пасовиська. «Дикі половці» входили до складу бродників.

Треба гадати, що і половці на Дунаї були недостатньо сильними, оскільки в цей період тевтонські рицарі, які знаходились на «Землях Бирси», від стримання половців на початку XIII ст. перейшли до захоплення територій на південний схід від Карпат. Тому боротьба Угорщини за підкорення половців в руслі політики папської курії тимчасово була успішною. На думку П.Ф. Параски, вона була спрямована на підкорення Подунав'я для ускладнення відносин Русі з Нікеєм і Болгарією та для створення на Балканах і в Подунав'ї єдиного католицького фронту проти православних руських земель [51]. У першій половині XIII ст. обставини в Подунав'ї зумовлювалися саме такими тенденціями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Добролюбский А.О. Кочевники Северо-западного Причерноморья в эпоху средневековья / А.О. Добролюбский. – К.: Либідь, 1986. – 140 с.
2. Васильевский В.Г. Византия и печенеги / В.Г. Васильевский // Труды академика В.Г. Васильевского. – Т. 1. – СПб., 1903. – С. 101-103.
3. Там само. – С. 145.
4. Любарский Я.Н. Византийско-печенежская война 1086-1091 гг. на территории Балкан / Я.Н. Любарский // Славянские исследования. – Л.: Наука, 1966. – С. 3-8.
5. Добролюбский А.О. Вказ праця. – С. 54-57, табл. 5.
6. Чеботаренко Г.Ф. Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X-XII вв. / Г.Ф. Чеботаренко. – Кишинев: Штиинца, 1982. – 76 с.
7. Параска П.Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства / П.Ф. Параска. – Кишинев: Штиинца, 1981. – С. 13-14.
8. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В.Т. Пашуто. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 230 с.
9. Коледаров П. Българската средновековна държава и Черноморският бряг / П. Коледаров // Средновековна България и Черномористо. – Варна, 1982. – С. 19-38.
10. Кудряшов К.В. Северное Причерноморье в XI-XII вв. / К.В. Кудряшов // КСИЭ. – Вып. 4. – М.; Л., 1948. – С. 30-52.
11. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники / Г.А. Федоров-Давыдов. – М., 1966. – С. 147.
12. Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии / Г.Б. Федоров, Л.Л. Полевой. – М.: Наука, 1973. – С. 342.
13. Diaconu P. Les coutans au Bas-Danubeaux XI et XII siecles / P. Diaconu. – Bucuresti, 1978. – P. 101-107, 130-133.
14. Успенский Ф.И. Образование Второго Болгарского царства / Ф.И. Успенский. – Одесса, 1879. – С. 81-108.
15. Somesan L. La transhumance des bergere transylvains dans les provinces roumaines // Revue de Transylvanie. – 1935. – Т. 4. – P. 465-476.
16. Плетнева С.А. Половецкая земля / С.А. Плетнева // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 281-282.
17. ПВЛ. – СПб., 1996. – С. 169.
18. Чеботаренко Г.Ф. Вказ праця. – С. 56-57.

19. Бибииков М.В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья с Северного Кавказа (XII-XIII вв.) / М.В. Бибииков // Древнейшие государства на территории СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 98-112.
20. Васильевский В.Г. Вказ. праця. – С. 5.
21. Добролюбовский А.О., Смирнов И.А. К вопросу изучения средневекового номадизма в Северном Причерноморье / А.О. Добролюбовский, И.А. Смирнов // Международные связи в средневековой Европе: Тезисы докладов семинара. – Запорожье: ЗГУ, 1991. – С. 3-4; Добролюбовский А.О., Смирнов И.О. Південний захід України як особливий історико-культурний регіон / А.О. Добролюбовський, І.О. Смирнов / Теорія, методика і практика викладання історії та географії України (Етнос. Територія. Державність) // Матеріали доповідей на обласній науково-практичній конференції ОІУВ. – Одеса, 1993. – С. 26-32; Добролюбовский А.О., Субботин Л.В. Этнический состав кочевого населения Северо-западного Причерноморья в X-XIV вв. / А.О. Добролюбовский, Л.В. Субботин // Памятники римского и средневекового времени в Северо-западном Причерноморье. – Киев: Наукова думка, 1982. – С. 28-39; Добролюбовский А.О. Юго-запад Украины как особый историко-культурный регион / А.О. Добролюбовский // Древнее Причерноморье. – Одесса: ОАМ НАНУ, 1994. – С. 86-90.
22. Бибииков М.В. Вказ. праця. – С. 99.
23. Пселл Михаил. Хронография / Михаил Пселл. – М.: Наука, 1978. – С. 281.
24. Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии / Д.А. Расовский // СК. – 1933. – № 4. – Прага. – С. 9-18.
25. Златарски В. История на българската държава през средните векове / В. Златарски. – Т. 1. – Ч. 1. – София, 1972. – 157 с.
26. Vanescu N. La domination Bisantine sur les regions du Bas-Danube / N. Vanescu // Academie Roumain / Bulletin de la Section Historique. – Т. XIII. – 1938. – Р. 10-22.
27. Васильевский В.Г. Вказ. праця. – С. 8.
28. Бибииков М.В. Вказ. праця. – С. 109.
29. Любарский Я.Н. Вказ. праця. – С. 3-8.
30. Арутюнова В.А. К вопросу о взаимоотношениях Византии с печенегами и половцами во время Норманской компании / В.А. Арутюнова // ВВ. – 1972. – № 33. – С. 117-122.
31. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния / С.А. Плетнева // САИ. – Вып. Е4-2. – М.: Наука, 1974. – С. 16-17
32. Там само.
33. Расовский Д.А. Вказ. праця. – С. 19, прим. 90.
34. Бибииков М.В. Вказ. праця. – С. 104.
35. Бибииков М.В. Вказ. праця. – С. 112.
36. Бибииков М.В. Вказ. праця. – С. 5-4.
37. Добролюбовский А.О. Вказ. праця. – С. 25-27.
38. История Византии. – Т. II. – М., 1963. – С. 323.
39. Добролюбовский А.О. Вказ. праця. – С. 107-108.
40. Там само. – С. 82-83.
41. Там само. – С. 117-123.
42. Бибииков М.В. Вказ. праця. – С. 123-125.
43. Там само. – С. 114.
44. Успенский Ф.И. Вказ. праця. – С. 84
45. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М.: Наука, 1968. – С. 252.
46. Параска П.Ф. Вказ. праця. – С. 13-14.
47. Там само.
48. Плетнева С.А. Половецкая земля / С.А. Плетнева // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 279.
49. Golden P.V. Question of the Rus' Quaganate / P.V. Golden // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – II. – 1982. – Р. 77-97.
50. Плетнева С.А. Древности Черных клобуков / С.А. Плетнева // САИ. – Вып. Е4-19. – М.: Наука, 1973. – С. 27-28.
51. Параска П.Ф. Вказ. праця. – С. 13-14.

Рецензенти: д.і.н., проф. П.М. Тригуб,
к.і.н., доц. І.О. Смирнов

© Вегерчук С.М., 2010

Стаття надійшла до редколегії 02.03.2010 р.